

elszigetelve

bookart & új kritérium galéria

ELSZIGETELVE

bookart & új kriterion galéria

Cserna-Szabó András

Gaál József

iski Kocsis Tibor

Kemény István

Márton Evelin

Molnár T. Eszter

Nagy Kriszta

Nyáry Krisztián

Ozsváth Zsuzsa

Részegh Botond

Szabó Dorottya

Tombor Zoltán

Weiler Péter

Wirth Imre

bookart kiadó
iskola alapítvány kiadó

2021

A kötet a Bookart Kiadó és az Iskola Alapítvány Kiadó közös könyvkiadási egyezményének részeként készült, az Új Kriterion Galériával közösen szervezett rendezvényre

ISBN 978-8994-32-1
ISBN 978-95076-2-9

© Bookart, 2021
© Iskola Alapítvány Kiadó, 2021

MEGVALÓSULT A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

Márton Evelin **Nyáry Krisztián**
Részegh Botond
Ozsváth Zsuzsa
Szabó Dorottya **Cserna Szabó András**
Molnár T. Eszter
Tombor Zoltán **Gaál József**
Weiler Péter
iski Kocsis Tibor **Nagy Kriszta**
Wirth Imre
Kemény István

ELSZIGETELVE

Cserna-Szabó András

Gaál József

iski Kocsis Tibor

Kemény István

Márton Evelin

Molnár T. Eszter

Nagy Kriszta

Nyáry Krisztián

Ozsváth Zsuzsa

Részegh Botond

Szabó Dorottya

Tombor Zoltán

Weiler Péter

Wirth Imre

„még hogyha belepusztulunk is”

A Rottenbiller utcaiak elszigetelt szabadsága

1948. áprilisában nyolc ember költözött be a budapesti Rottenbiller utca 1-es szám alatti, négyszobás, komfort nélküli lakásba. Hivatalosan nem kitelepítésnek hívták, ami történt, de mégis arról volt szó, hogy egy kommunista potentát kinézte magának a budai művészházat, ahol szomszédokként éltek, és az ő megunt lakásába kellett társbérlokként beköltözniük. Közülük hárman koruk legjelentősebb képzőművészei közé tartoztak: a 35 éves Vajda Júlia festő, férje, a 39 éves Jakovits József szobrász, valamint a 34 éves Bálint Endre festő, aki Vajda Júlia húgának volt a házastársa. Velük költözött a két asszony édesanyja és összesen három gyerekük is. A hol be-, hol kiköltöző rokonokkal együtt, változó összetételben évtizedekig éltek a zsúfolt lakásban, ami a kortárs művészeti élet megkerülhetetlen központja, titkos kiállítások, színházi előadások és szemináriumok helyszíne lett, ahol túrt és tiltott művészek adták egymásnak a kilincset. Itt, a leharcolt tanácsi társbérletben sikerült megteremteniük az alkotói szabadság alapfeltételeit, de ennek ára az volt, hogy teljesen elszigetelték magukat a szocialista rendszer nyújtotta létbiztonságtól is.

A lakásban élők sokszor a szó szoros értelmében nyomorogtak, meleg vizük évtizedekig nem volt, de szabadnak és politikától függetlennek érezhették magukat. A szerelemben is a szabadságot képviselték: évekkel korábban Bálint Endre udvarolt Vajda Júliának, majd a húgát, Irenát vette el feleségül, amikor pedig évtizedekkel később a Vajda Júlia és második férje, Jakovits József útjai szétváltak, a férj Júlia húgával, azaz Bálint Endre feleségével élt együtt, s közösen nevelték gyerekeiket. A Rottenbiller utcai lakás szellemiségét azonban kezdettől egy negyedik művész határozta meg: az akkor már évek óta halott Vajda Lajos. Vajda Júlia első férjét mindhárman mesterüknek tekintették; hagyatékát nemcsak szellemében, hanem fizikai valójában is a lakásban élők őrizték, hiszen a ma már sok milliót érő képeket évtizedekig nem állíthatták ki sehol. Vajda Júlia egész életét koldusszegényen és fiatalon meghalt férje, örök szerelme emlékének szentelte. Neki köszönhető, hogy Vajda Lajost ma világszerte a XX. század egyik legjelentősebb magya festőjének tekintik.

„könyveket olvastatott velem és kiállításokra vitt”

Vajda Júlia – még Richter vezetékneven – 1913-ban született a felvidéki Trencsénben, magyar zsidó családban. Gyerekkorában Pozsonyba költözött szüleivel és három testvérével együtt. Bankigazgató apja 1926-ban meghalt, a család hirtelen szegénységbe zuhant. Júlia bátyja még beiratkozhatott az egyetemre, a három lánynak azonban ott kellett hagynia az iskolát, hogy szakmát tanuljanak. Júlia varrónő lett, ruhák javításából élt. A könyvek között felnőtt lány azonban más életre vágyott. 1935-ben elhagyta Csehszlovákiát, és Budapesten beiratkozott az Iparművészeti Iskola textil szakára. Zsidósága addig nem volt fontos számára, vallását nem gyakorolta, a harmincas évek Magyarországon azonban nagyon is számon tartották egy diáklányról, honnan származik. Így került az OMIKE, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület menzájára, ahol szegény sorból való zsidó diákok és művészek juthattak olcsó vagy ingyenes koszthoz. Itt találkozott a 21 éves Bálint Endrével, aki Vaszary János festőiskolájának hallgatója volt. A tehetséges fiatal képzőművész udvarolni kezdett a gátlásos, visszahúzódó lánynak, ám végül saját maga akadályozta meg, hogy kapcsolatuk komolyabbra forduljon. Júliát ugyanis a menzán bemutatta legjobb barátjának és szobatársának, a 27 éves Vajda Lajos festőművészeknek.

A Párizsból frissen hazatért Vajda csak hat évvel volt idősebb barátjánál, mégis egyfajta szellemi vezetőjének, mesterének számított. Így aztán Bálint azonnal félreállt, amikor látta, hogy a lány is Vajda hatása alá kerül, s az intellektuális vonzódásból hamarosan kölcsönös szerelem bontakozik ki. Barátaik szerint Bálint Endre a későbbiekben is gyengéd érzelmeket táplált Júlia iránt, s egész életében óvta, segítette Vajda választottját. Még azután is, hogy néhány évvel megismerkedésük után feleségül vette Júlia húgát, Richter Irénát. 1935 őszén azonban még csak a történet elején járunk. „Megismerkedtem V. L.-al, aki rábeszélte, hogy lépjek ki az I. I.-ből, és más úton, módon képezsem magam. Főleg könyveket olvastatott velem és kiállításokra vitt” – írta Júlia egy önéletrajzi vázlatában. E két mondatban egész életének legfontosabb fordulatát foglalta össze.

„Ugyanazt akarjuk, amit Bartók és Kodály a zenében már megcsináltak.”

Az 1908-ban született Vajda Lajos saját önmeghatározása szerint „zsidó származású magyar” volt „szerb hatásoktól befolyásolva”. Az eredetileg zalaegerszegi család ugyanis a világháború éveiben a Monarchia által megszállt Szerbiába költözött, és még hosszú évekig ott is maradt. Hazatérésük után a részben szerbek lakta Szentendrére költöztek, ahol a kamasz fiú érdeklődése – a gyerekkora óta csodált ortodox ikonok hatásának is köszönhetően – a festészet felé fordult. Egy alkalommal, amikor a város környékén sétált témát keresve, elkapta egy óriási zivatar. Hosszú órák múlva, bőrig ázva került haza. Annyira megfázott, hogy a már valószínűleg régóta benne lappangó TBC kórokozója elhatalmasodott legyengült szervezetén. A tuberkulózis először a csontvelejét támadta meg, ágynak esett, lábát többször operálni kellett.

Az innentől kezdve folyamatosan súlyos beteg Vajda beiratkozott a Képzőművészeti Főiskolára, ahol a hozzá hasonló, progresszív fiatal festőhallgatók társaságához csatlakozott, akik megvetették a régi vágású festészet „békanyálas piktúráját”. A Nemzeti Szalonban kiállított modern csendéletéért konzervatív művésztanárai eltanácsolták a főiskoláról, így önmaga képzésére koncentrált. 1930-ban Párizsba utazott, ahol négy évet töltött a legnagyobb nyomorban és a legnagyobb művészi szabadságban. Kandinszkij, Malevics és a természeti népek kultúrája gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Egy bontakozó szerelem hozta haza Magyarországra, de itthon a kapcsolat – gyaníthatóan Vajda betegsége miatt – megszakadt. A sokat betegeskedő festő egy olcsó garnizállón bérelt közös szobát barátjával, Bálint Endrével, innen járt a napi egyszeri étkezés kedvéért az OMIKE Üllői úti menzájára, ahol megismerkedett Richter Júliával.

A lány szerelme hatására otthagyta az Iparművészeti Iskolát, és Aba-Novák Vilmos festészeti szabadiskolájában folytatta tanulmányait. A pár a legnagyobb nyomorban élt, albérletről albérletre vándoroltak, ruházkodásra, étkezésre is alig futotta, nemhogy Vajda gyógykezelésére. A festő legfontosabb szellemi partnerének tekintette kedvesét, akivel szerelmük

kibontakozásának évében, 1936-ban ars poeticáját is megosztotta: „Bármilyen nyomorúságos körülmények között is élünk, meg fogjuk valósítani szellemi programunkat, még hogyha belepusztulunk is (ami könnyen lehetséges). (...) Ugyanazt akarjuk körülbelül, amit Bartók és Kodály a zenében már megcsináltak.”

Sok időt töltöttek Szentendrén, ahol mindkettejük festésze kiteljesedett, itt születtek Júlia jellegzetes házkompozíciói. A városkában gyülekező fiatal festők egyre inkább Vajdát tekintették legfontosabb képviselőjüknek, szellemi vezetőjüknek. Ez nem jelentette azt, hogy akár az egy generációval idősebb modern művészek felismerték volna festésze jelentőségét: a ma leghíresebb művét, az *Ikonos önarcképet* még a Képzőművészek Új Társasága tárlatán sem voltak hajlandók kiállítani. Mindez nem is csoda: Vajda képei annyira újszerűek voltak, hogy még a párizsi modern irányzatokat ismerő magyar műértők és művészek sem tudtak velük mit kezdeni. Közülük senki sem ismerhette az utóbb világhírűvé vált amerikai kortársak, Mark Rothko és Jackson Pollock műveit, amelyek rengeteg rokonságot mutatnak Vajda festészetével.

„minden más célt ennek a célnak kell alárendelned”

Vajda Lajos rendíthetetlenül hitt a tehetségében, saját művészi útkereséséhez egyedül Picassóét érezte hasonlónak. A sikertelenség tovább rontotta egészségi állapotát, fizikai betegségéhez depresszió is társult. Ha végképp elfogyott a pénzük, Júlia hazautazott Pozsonyba, ahol néhány hétig varrónőként dolgozott, majd keresetével visszatért Budapestre. Gyakran voltak emiatt egymástól távol, így sok levelet váltottak. „Kedvesem, én úgy vágyok már utánad – írta Vajda 1937-ben. – Örültem szeretlek, és szeretném, ha mindig velem lennél. (...) Ezért fáj nekem, hogy ha el kell hogy utazzál, még ha akármilyen rövid időre is.” Vajda beszámolt arról is, hogy gyűrűjét zálogházba adta, kevés pénzből pedig francia zsebszótárt és régi *Nyugat*-számokat vásárolt az ócskapiaccon – gyógyszerről ugyanakkor nem tett említést. Egy másik

levelében művészi programot is ad szerelmének: „Szerintem, ha komolyan készülsz arra az életre, hogy a művészet papja légy, akkor, hogy ezt elérhesd, minden más célt ennek a célnak kell alárendelned.” Júlia egész további életében folyamatosan azt vizsgálta, sikerült-e megfelelnie ennek az útmutatásnak.

1938-ban házasodtak össze, egyik tanújuk Bálint Endre volt. (Ő két évvel később vette feleségül Júlia húgát, Irit.) Egy József körúti sötét albérleti szobában kezdték meg közös életüket. Gyakran az alkotáshoz szükséges eszközökre sem telt, Vajda legfontosabb műveit csomagolópapírra készítette. Mindig Júlia mondott először véleményt a képekről. Különösen ügyelt arra, hogy ő maga ne váljon férje epigonjává, önálló stílust képviseljen. Ez azonban még festő barátait sem érdekelte különösebben, Júliát nem igazán tartották számon önálló művészként, csak férje társaként.

A szegénységben töltött, mégis boldog alkotóidőszaknak hamar vége szakadt: Vajdát 1940 őszén behívták munkaszolgálatra. Az amúgy is beteg festő itt mellhártyagyulladást kapott, munkaképtelensége miatt három hét múlva leszerelték. Innentől kezdve megállíthatatlanul romlott az állapota. Hazatérve albérletükbe már csak feküdni tudott, itt kereste fel élete első és utolsó vásárlója, aki képet vett tőle. Folyamatos láza miatt kórházba került, ahol nyolc hónapot töltött a gyógyulás reménye nélkül. Megpróbálta rávenni feleségét, hogy ne töltsse vele minden idejét, hanem ha tud, fessen. 1941. szeptember elején, amikor Júlia Bálint Endre segítségével, saját kérésére hazavitte a kórházból, már alig volt több harminc kilónál.

Néhány napot töltöttek kettesben, beszélgettek, festményeket nézegettek, többek között egy Picasso-albumot. A festő végül a saját képeit kérte az ágyához, de Júlia hely hiányában csak néhány reprodukciót adott a kezébe. Vajda sokáig nézte a másolatokat, majd megszólalt: „– Tudod milyen jó dolgok ezek? – Én tudom, édesem – felelte az asszony. – De mások nem tudják. Pedig jobbak, mint Picasso dolgai” – hangzott a válasz. Őszintén mondta, életműve végső értékeléseként. Nem sokkal később a szomszédok felszólították a feleséget, hogy tüntesse el a házból a haldoklót. Vajda Lajos a budakeszi tudószanatóriumban halt meg másnap, mindössze 33 éves korában.

„az ő szemével láttam, az ő fülével hallottam”

Vajda Lajos temetése felesége 28. születésnapjára esett. A sírnál nem álltak sokan, és búcsúztató cikk is csak kettő született. „Az ő szemével láttam, az ő fülével hallottam. Ő tanított meg szeretni és becsülni sok mindent, amihez őnélküle soha se jutottam volna el. Hogy helyesen éltünk-e, azon ugye kár most vitatkozni, nem élhettünk másként” – írta Júlia nem sokkal férje halála után. „Ez azért volt, mert egyikünk sem tudott megalkuvó lenni. (...) Óriási örökséget hagyott rám. Számptalan képet, rajzot, könyvet, emléket.”

Ennek az örökségnek volt a része az is, hogy Júlia próbálja meg kiteljesíteni saját művészetét is. Ezt később sokan elvitatták tőle, inkább tartották a Vajda-hagyaték örökösének, mint jelentős, önálló művésznek. 1942-ben festett, *Kettős portré* című önarcképén ez a feszültség jelenik meg: a szinte egybeolvadó testű emberpár férfi tagja a szentképekre jellemző kéztartással fog egy ecsetet, s kifelé néz a képből, az előre tekintő asszony arca ugyanakkor végtelen magányról árulkodik. A fiatal özvegy 1943-ban barátaival együtt megszervezte Vajda posztumusz kiállítását, hosszú időre az utolsót. Közös barátjuknak, Mándy Stefániának írott levele szerint legfőbb gondja a németek bevonulása után is a Vajda-művek megmentése volt. „[A nálad lévő képeket] vedd ki a keretből, tekerd össze és jól csomagold be, s úgy helyezd el a pincétekben – rendelkezett. – Különösebb baj nincs” – zárta levelét, miközben életét kockáztatva hamis papírokkal bujkált Budapesten, majd vidéken.

A háború után Vajda Júlia – a progresszív fiatal művészek többségéhez hasonlóan – az újrakezdés reményével fogott neki az alkotásnak. Kezdetben úgy tűnt, ebben a formálódó új rendszer is a segítségére lesz. Egy üresen álló, romos rózsadombi villát a szociáldemokrata és a kommunista párt művésztelepnek nyilvánított, szobrászoknak és festőknek utaltak ki benne kis lakásokat és műtermeket. Tucatnyi művész és családtagjaik költöztek az Ady Endre utcai házba, köztük a Bálint Endre–Richter Irena házaspár, majd 1946 tavaszán az egyedülálló Vajda Júlia is. Derűlátásukat csak erősítette, hogy időközben létrejött a kortárs nyugati képzőművészetet mintának tekintő Európai Iskola mozgalom, amely jelképesen Vajda Lajost is alapító tagjává választotta.

„kiválasztott, megfogott, és a hajamnál fogva kiemelt”

A művészteleppel kapcsolatos szervezőmunkát és a villa felújítását egy szerszámkészítő szakmunkásból lett autodidakta szobrászra, Jakovits Józsefre bízta a hatóságok. Minden bizonynyal jó ajánlólevélnek tekintették Jakovits munkásszármazását, s esélyt láttak rá, hogy a 36 éves szobrászból a politikai elvárásoknak megfelelő szocreál művész váljon. 1945 szilveszterén ez az esély végképp semmivé lett, Jakovits élete épp olyan fordulatot vett, mint tíz évvel korábban Vajda Júliáé. „Együtt táncoltunk Julikával, Vajda Júliával – emlékezett később a szobrász. – Aztán elsodort engem, akár a végzet. Julika kiválasztott, megfogott, és a hajamnál fogva kiemelt. Ez a találkozás átformálta az életemet...”

Jakovits József 1909-ben törvénytelen gyermekként született Budapesten, s amikor édesanyja férjhez ment, gyermekét árva házba adta. A négy elemi végzett, világra nyitott fiú kamaszkortól kezdve fizikai munkásként dolgozott, s közben önképzéssel vált szobrásszá. Valódi művészi pályája a Vajda Júliával való megismerkedése után kezdődött. Jaki, ahogy mindenki nevezte, bámulatossá gyorsasággal vált az avantgárd művészvilág elismert tagjává, s ugyanilyen gyorsan – valójában felkészületlenül – családapává. Júlia véletlenül esett teherbe, s a megismerkedésüket követő tizedik hónapban megszülte ikergyermekeit, Verát és Ivánt.

Az apa örült, de tehernek is érezte a gyorsan megkötött házasságot és a gyerekekkel járó felelősséget. Ambivalens érzéseit jól mutatja, hogy harmóniát sugárzó *Születés* című szobra és *Gyermekgyilkosság* című, felkavaró grafikai szinte ugyanakkor keletkeztek. A házaspár a gyerekek érkezése után mégis boldogan élt, volt hol alkotniuk, műveik pedig rendszeresen szerepeltek a progresszív művészcsoportok tárlatain. A szakmai és családi idillnek a kommunista hatalomra kerülése vetett véget. A „polgári jellegű” művészmozgalmakat az Európai Iskolaival együtt betiltották, egy kommunista rendőrtábornok pedig kinézte magának a művészeknek otthont adó, általuk felújított villát. 1948-ban a lakókkal közölték, hogy költözniük kell.

A hatalom különös kegyként felajánlotta, hogy közülük nyolc ember a tábornok által rekvirált, államosított Rottenbiller utcai lakásba költözhet. A Vajda Júlia–Jakovits József és